

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ЛИНГВИСТИКЕ И АКТУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНОГО РАЗВИТИЯ ПИНСКА И ПОЛЕССКОГО РЕГИОНА

УДК 811.161.3'373

УСТОЙЛИВЫЕ НЕИДЫМАТЫЧНЫЕ АТРИБУТЫВНЫЕ СПАЛУЧЭННІ: СІСТЭМНЫЯ СУВЯЗІ

І.М. Банько

Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа

ДНУ «Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі»,
irina.banko9@mail.ru

Анотацыя. У артыкуле разглядаецца сінанімія і антанімія на прыкладзе ўстойлівых неідыматычных атрыбутыўных спалучэнняў. Паказаны адрозненні сістэмных сувязей устойлівых спалучэнняў ад сістэмных сувязей фразеалагізмаў і лексем, прааналізаваны сродкі, праз якія рэалізуюцца сістэмныя сувязі.

Ключавыя словы: устойлівае неідыматычнае спалучэнне, фразеалагізм, лексічная адзінка, значэнне, сінанімія, антанімія.

Актуальным застаецца пытанне даследавання спалучэнняў слоў з пераасэнсаваннем у адным кампаненце. Такія адзінкі валодаюць характэрнымі рысамі, якія яднаюць іх як са свабоднымі спалучэннямі, так і з фразеалагізмамі.

Як правіла, гэта двухкампанентныя спалучэнні, у складзе якіх адзін з кампанентаў пераасэнсоўваецца. УНС – семантычна расчлэненыя спалучэнні, якія валодаюць устойлівасцю. Агульнае значэнне УНС складаецца са значэння яго кампанентаў. У складзе УНС можна вылучыць слова са звязаным значэннем, якое мае семантычную залежнасць ад значэння ўсяго спалучэння.

Аналіз атрыбутыўных спалучэнняў з пераасэнсаваннем у адным кампаненце (або ўстойлівых неідыматычных спалучэнняў, далей – УНС), выбраных з «Глумачальнага слоўніка беларускай мовы», паказаў, што для некаторых з іх можна адзначыць наяўнасць сістэмных сувязей – сінанімію і антанімію.

Даследчыкамі было заўважана, што разуменне фразеалагічных сінонімаў амаль не адрозніваецца ад азначэння лексічных сінонімаў. У мове лексічныя сінонімы разумеюцца па-рознаму: як словы, што маюць тоеснае значэнне, як адзінкі, што маюць блізкае значэнне, як лексемы, што абазначаюць адно паняцце або могуць абазначаць адзін і той жа прадмет [6, с. 194]. Б. А. Плотнікаў пад сінонімамі разумее словы, якія абазначаюць адзін бок пэўнай уласцівасці, пры гэтым яны або вылучаюць у ёй розную ступень інтэнсіўнасці, або даюць ёй розную характарыстыку са стылістычнага пункту гледжання [3, с. 230]. Пры сінаніміі супастаўляюцца не лексемы, а іх асобныя значэнні, бо намінатыўныя сродкі мовы сінанімічныя не ва ўсіх значэннях.

Для фразеалагічнай сінаніміі навукоўцы распрацавалі крытэрыі сінанімічнасці на аснове лексічнай сінаніміі, прапанаванай Л. П. Юздавай. Былі вылучаны: сэнсавая блізкасць моўных адзінак, якая абумоўлена іх паняццёвай тоеснасцю; узаемазамыняльнасць сінонімаў у кантэкстах, блізкіх па сэнсе, без змены сэнсу ўсяго выказвання; супадзенне лексічнай і сінтаксічнай спалучальнасці сінонімаў [4, с. 317–318]. Адрозненне фразеалагічнай сінаніміі ад лексічнай заключаецца ва ўключэнні ў фразеалагічны рад былых сінтаксічных канструкцый.

Разгледзім, як рэалізуюцца сінанімічныя адносіны на прыкладзе УНС з улікам іх спецыфікі. У атрыбутыўных УНС можна вылучыць пары ўстойлівых спалучэнняў, паміж якімі адзначаюцца сінанімічныя адносіны. Пры наяўнасці адрозненняў у дэнататыўным, сігніфікатыўным, прагматычным і сінтаксічным планах [2, с. 100] навукоўцамі вылучаюцца асобныя віды сінаніміі, што праўляецца таксама пры даследаванні сінанімічных УНС.

Сінанімія на дэнататыўным узроўні УНС прадстаўлена спалучэннямі *хімічны карандаш – хімічны аловак, просты аловак – просты карандаш* з пераасэнсаваннем залежнага кампанента.

Лексемы *аловак* і *карандаш*, што рэалізуюць ва УНС прамое значэнне, сінанімічныя ў мове. Іх сінанімія забяспечваецца тоеснасцю значэння і адметнасцю формы, абумоўленай розным паходжаннем: слова *аловак* запазычана з польскай мовы [7, с. 107], а лексема *карандаш* паходзіць з цюркскай мовы: *кара* ‘чорны’ і *таш, даш* ‘камень’ [5, т. 2, с. 628] і прыйшла ў беларускую, відаць, з рускай мовы. Гэтыя сінанімы кадыфікаваныя для беларускай мовы, падаюцца ў слоўніках без стылістычных памет. Сінанімічнасць выказаў базіруецца на сінаніміі граматычна і семантычна галоўных кампанентаў пры тоеснасці залежных пераасэнсаваных кампанентаў *просты* і *хімічны*. Аналагічна ажыццяўляецца сінанімія выказаў *парадак дня* і *павестка дня*.

Па-іншаму рэалізуецца сінанімія ў спалучэннях *лукулаўскі абед* ‘вельмі багаты абед’ і *царскі абед* ‘вельмі багаты, пышны абед’, дзе пераасэнсаванне таксама адбываецца ў залежных кампанентах словазлучэнняў. Непераасэнсаваны галоўны кампанент *абед* тоесны ў абодвух спалучэннях. У выразе *лукулаўскі абед* залежны кампанент *лукулаўскі* паходзіць ад імя старажытнарымскага палкаводца Лукула, які валодаў вялікім багаццем, што трацілася на піры. Прыметнік *лукулаўскі* ўжываецца са значэннем ‘багаты, пышны’ як атрыбут у дачыненні да назойнікаў, якія абазначаюць прыём ежы. Пераноснае значэнне прыметніка *царскі* зафіксавана слоўнікамі як ‘вельмі багаты, раскошны; як у цара’ [5, т. 5, кн. 2, с. 229]. Такім чынам, прыметнікі *лукулаўскі* і *царскі* ўступаюць у сінанімічныя адносіны, іх сінанімія рэалізуецца толькі ў спалучэннях са словам *абед*. У гэтым выпадку сінанімія базіруецца на сінаніміі пераасэнсаваных залежных кампанентах УНС, якія валодаюць таксама розным вобразным кампанентам. Параўн. таксама *бабскія казкі* / *бабскія плёткі*, *пункт погляду* / *пункт гледжання*.

Паміж устойлівымі спалучэннямі *дамскі вальс* і *белы танец* існуе гіпанімічная (або гіпагіперанімічная) сувязь: спалучэнне *дамскі вальс* з’яўляецца гіпонімам у адносінах да спалучэння *белы танец*, а УНС *белы танец* – гіперонімам у адносінах да спалучэння *дамскі вальс*. З пазіцыі сінаніміі дадзеныя спалучэнні можна назваць квазісінанімамі. Дэнатат гіпероніма *танец* уключае ў сябе дэнатат гіпоніма *вальс*, што ўяўляе сабой разнавіднасць танца, падчас якога дамы запрашаюць кавалераў. Сінанімія выказаў, у першую чаргу, забяспечваецца за кошт сінаніміі галоўных кампанентаў устойлівых спалучэнняў *вальс* і *танец*.

Сінанімія галоўных кампанентаў прадстаўлена ва УНС *воўчы білет* і *воўчы пашпарт*. Назойнікі *білет* і *пашпарт* можна ахарактарызаваць гіперонімам *дакумент* са значэннем ‘пісьмовае пасведчанне, якое пацвярджае асобу прад’яўніка’ [5, т. 1, с. 123], г.зн. што ў семантыцы лексем *білет* і *пашпарт* заключана мноства прыкмет, якія ўключаюцца ў мноства прыкмет лексем *дакумент*. Такім чынам, у семантыцы галоўных кампанентаў *білет* і *пашпарт* УНС заключана значэнне ‘дакумент, які пацвярджае асобу’. Прыметнік *воўчы* ў спалучэнні з назойнікамі *білет* і *пашпарт* пераасэнсоўваецца, УНС мае значэнне ‘дакумент з адзнакай паліцыі пра палітычную ненадзейнасць яго ўласніка, які закрывае доступ у дзяржаўныя, навучальныя і інш. установы’ [5, т. 1, с. 375]. Сінанімія ў прадстаўленых УНС рэалізуецца за кошт выкарыстання сінанімічных галоўных кампанентаў *білет* і *пашпарт*.

Устойлівыя спалучэнні *хросны бацька* і *хросная маці* таксама можна назваць квазісінанімамі, але паміж імі адзначаецца сувязь несумяшчальнасці. У дачыненні да спалучэння *хросныя бацькі* – гэта гіпонімы. Прычым, гіпанімічная сувязь у адносінах да ўстойлівага спалучэння *хросныя бацькі* абмежавана двума гэтымі ўстойлівымі выразамі. У дадзеным выпадку сігніфікатыўная сінанімія таксама забяспечваецца за кошт выкарыстання галоўных кампанентаў *маці* і *бацька*, а таксама іх гіпероніма – *бацькі*.

Парай устойлівых выказаў *барадаты анекдот* – *анекдот з барадой* прадстаўлены выпадак сінтаксічнай сінаніміі. Значэнне УНС ‘стары анекдот’ выражана рознымі сінтаксічнымі канструкцыямі: прыметнік + субстантыў і субстантыў + прыназоўнік + субстантыў. Граматычна і семантычна галоўны кампанент *анекдот* з прамым значэннем падпарадкоўвае семантычна пераасэнсаваныя кампаненты *барадаты* і *з барадой*, якія з’яўляюцца сінтаксічнымі сінанімамі. Такім чынам, сінанімія выказаў забяспечваецца сінаніміяй залежных кампанентаў пры тоеснасці семантыкі. Аналагічна пры захаванні аднаго і таго ж значэння ‘пра дзіця, з твару вельмі падобнае на бацьку’ [5, т. 1, с. 351] сінтаксічна адрозніваюцца канструкцыі *выліты бацька* і *копія бацька*. Прадстаўленыя УНС маюць розную будову, але семантычна тоесныя.

Паколькі пры антанімічных адносінах супастаўляюцца значэнні, то фразеалагічную антанімію таксама мэтазгодна разглядаць на аснове тэарэтычных поглядаў на лексічную антанімію. Слоўныя

аб'яднанні, якія складаюцца толькі з дзвюх адзінак, што супрацьпастаўлены ў значэннях і ўтвараюць антанімічную пару, называюцца лексічнымі антонімамі. Як падкрэслівае Б. А. Плотнікаў, да антонімаў можна аднесці словы, што супрацьпастаўляюцца толькі па адной семантычнай прыкмеце, а па астатніх прыкметах супадаюць [3, с. 230]. Супрацьлегласць значэння, рэгулярная ўзнаўляльнасць у антанімічных кантэкстах, аднолькавая лексічная спалучальнасць былі вылучаны як асноўныя крытэрыі антанімічнасці [1, с. 139].

Адрозненне паміж фразеалагічнай антаніміяй і лексічнай антаніміяй навукоўцы бачаць у тым, што фразеалагічныя антонімы рэдка могуць ужываюцца ў адным фрагменце тэксту, у той час як для лексічных антонімаў гэта з'ява характэрная.

Да адзначаных вышэй сінанімічных устойлівых спалучэнняў *лукулаўскі абед* і *царскі абед*, антанімічным з'яўляецца спалучэнне *галодны абед* са значэннем 'бедны абед'. Антанімічнасць УНС ажыццяўляецца за кошт супрацьпастаўлення залежных кампанентаў *лукулаўскі* і *царскі* са значэннем 'багаты' і залежнага кампанента *галодны*, які пад уплывам семантыкі назоўніка *абед* пераасэнсоўваецца і набывае пераноснае значэнне 'бедны, недастатковы'.

Пры антанімічных адносінах адзначана шырокае выкарыстанне кампанентаў з найменнем колеру. Напрыклад, ва УНС *белая магія* і *чорная магія* ажыццяўляецца супрацьпастаўленне за кошт выкарыстання процілеглых па семантыцы прыметнікаў *белы* і *чорны*, якія ў спалучэнні з галоўным кампанентам *магія* актуалізуюць пераноснае значэнне 'нябесны' і 'пякельны' адпаведна. З дапамогай залежных кампанентаў-атрыбутаў пры спалучэнні з назоўнікам *магія* ўтвараецца антанімічная пара УНС, дзе залежныя кампаненты характарызуюць адну і тую ж з'яву, але з розных бакоў – 'чараўніцтва пры дапамозе нябесных сіл' і 'чараўніцтва пры дапамозе пякельных сіл'.

Пераасэнсаванае значэнне некаторых прыметнікаў стала настолькі пашыраным, што атрымала фіксацыю ў тлумачальных слоўніках як самастойнае значэнне, напрыклад, прыметнікі *белы* і *чырвоны*. Пры даследаванні як антанімічныя былі вылучаны ўстойлівыя спалучэнні *белая гвардыя* і *чырвоная гвардыя*, залежныя кампаненты якіх маюць процілеглае значэнне: *белы* – 'контррэвалюцыйны, варожы Савецкай уладзе' [5, т. 1, с. 365] і *чырвоны* – 'звязаны з рэвалюцыйнай дзейнасцю, рэвалюцыйны; звязаны з савецкай дзяржавай, сацыялістычным ладам' [5, т. 5, кн. 2, с. 330]. Калі белы колер асацыяваўся з прадстаўнікамі дваранскага паходжання, то чырвоны, як сімвал яднання сялянства і працоўнага класа, супрацьпастаўляўся яму.

Ва УНС *шаноўныя гады* адбываецца пераасэнсаванне залежнага кампанента *шаноўны*. Пры спалучэнні пераасэнсаванага прыметніка *шаноўны* з формай множнага ліку назоўніка *гады*, што мае значэнне 'ўзрост; перыяд, пара ў жыцці чалавека' [5, т. 2, с. 66], утвараецца УНС са значэннем 'перыяд жыцця, які ўласцівы сталаму чалавеку'. Пераасэнсаванае значэнне 'які выклікае павагу' прыметніка *шаноўны* ў дачыненні да перыядаў жыцця чалавека асацыюецца з больш сталым узростам, што замацавана ў соцыуме як павага да старэйшых, людзей старэйшага ўзросту. У антанімічным спалучэнні *маладыя гады* адбываецца пераасэнсаванне прыметніка *малады*. Значэнне дадзенага УНС – 'перыяд, які ўласцівы жыццю маладога чалавека'. Антанімічныя адносіны забяспечваюцца антаніміяй пераасэнсаваных кампанентаў УНС *шаноўны* і *малады*.

У антанімічных УНС у *вузкім плане* і ў *шырокім плане*, прадстаўленых у пэўнай граматычнай форме, значэнне ўсяго выразу ў *шырокім плане* як 'спосаб разгляду чаго-н., вялікі па ступені ахопу, па колькасці' супрацьлеглае значэнню выразу ў *вузкім плане* 'спосаб разгляду чаго-н., невялікі па ступені ахопу, па колькасці'. Значэнні УНС у *вузкім плане* і ў *шырокім плане* супрацьпастаўляюцца як 'вялікі ахоп разгляду чаго-н.' і 'невялікі ахоп разгляду чаго-н.'

Сінанімічнымі і антанімічнымі адносінамі звязаны, у першую чаргу, агульныя значэнні УНС, якія маюць у сваім складзе кампаненты, з дапамогай якіх дадзеныя сістэмныя сувязі забяспечваюцца. У вылучаных спалучэннях сінанімія ўзнікае за кошт сінаніміі залежных і галоўных кампанентаў, а антанімія – за кошт залежных. УНС уласцівы сінанімічныя і антанімічныя адносіны за кошт блізкасці або супрацьлегласці значэнняў. Сінанімічныя і антанімічныя адносіны ў прадстаўленых устойлівых спалучэннях узнікаюць, у першую чаргу, за кошт сінаніміі і антаніміі залежных кампанентаў (*лукулаўскі абед* і *царскі абед*, у *шырокім плане* і ў *вузкім плане*) і галоўных кампанентаў (*белы танец* і *дамскі вальс*). Адзначаны выпадкі тоеснасці семантыкі галоўнага і залежнага кампанентаў пры адрознай сінтаксічнай будове спалучэння (*барадаты анекдот* і *анекдот з барадой*, *выліты бацька* і *копія бацька*). Паміж квазісінанімічнымі УНС адначаны розныя адносіны: адносіны гіпагіперанімічныя (*белы танец* і *дамскі вальс*) і адносіны несумяшчальнасці

(*хросны бацька і хросная маці*, які маюць агульны гіперонім *хросныя бацькі*). У гэтых спалучэннях квазісінанімія ўзнікае пры выкарыстанні квазісінанімічных галоўных кампанентаў. Пры гэтым, пераасэнсоўваецца залежны кампанент спалучэння.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Ким, Т. С. Антонимия и синонимия в передаче семантики противоположности / Т. С. Ким // Вестн. Челяб. Гос. Ун-та. – 2012. – № 33. – С. 139–142.
2. Кобозева, И. М. Лингвистическая семантика : учебник / И. М. Кобозева. – Изд. 4-е, стер. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 352 с.
3. Плотнікаў, Б. А. Агульнае мовазнаўства : вучэб. Дапам. / Б. А. Плотнікаў. – Мінск : Універсітэцкае, 1994. – 349 с.
4. Синонимия фразеологизмов как одно из проявлений их тождества и различия / Г. А. Шиганова [и др.] // Вестн. Челяб. Гос. Гуманитар.-пед. ун-та. – 2014. – № 9. – С. 314–324.
5. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т., 6 кн. – Мінск: БелСЭ, 1977–1984.
6. Шмелев, Д. Н. Современный русский язык: лексика : учеб. пособие / Д. Н. Шмелев. – М. : Просвещение, 1977. – 335 с.
7. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы : у 14 т. / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства. – Мінск : Навука і тэхніка, 1978–2017. – Т. 1 / В. У. Мартынаў [і інш.] ; рэд. В. У. Мартынаў. – 1978. – 440 с.